

Тетяна Коць

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ДОБИ ТОТАЛІТАРИЗМУ В МОВІ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 30-50-Х РОКІВ ХХ СТ.

Мова публіцистичного стилю виразно відбиває суспільно-політичні умови, ідейні засади, історичні реалії відповідної доби. За семантикою мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного або журнального тексту.

У 30-50-х рр. ХХ ст. внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології було суттєво обмежено не лише функціональні, а й виражальні можливості української мови. Після періоду піднесення, активного розвитку і мовної системи, і лінгвістичної науки в 20-30-ті роки ХХ століття настали часи жорсткого придушення національної свідомості і мови. Неперервність писемної традиції забезпечували насамперед мовні особистості – митці художнього слова. Україномовні періодичні видання, хоч і були поширені в усіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження і утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Як наслідок: не функціонувала значна частина абстрактної, самобутньої експресивної лексики, синонімів, вилучено з ужитку діалектизми, обмежено словотвірні і синтаксичні можливості мови. Тенденція до максимального зближення української і російської мов позначилася на зникненні традиційних форм і явища варіантності зокрема. Мова газет була нисичена штампами і кліше.

Специфіка експресії мовних конструкцій полягала в семантичній прозорості і однозначності компонентів. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювалося все, що знаходилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості (що було характерним для періодичних видань 10-30-х рр.), а суспільства без традицій, власної культури і самоідентифікації. Традиційні для

українського мовомислення позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи **христіанства** підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоуніження, підкорення, смирення, словом – всі якості черні, але для пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводитися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість, почуття гордості й незалежності – важливіше хліба* (Зоря, 3.04.1941); *Представник будь-якого народу світу, який вважає себе **національним** елементом і не бореться за зближення з СРСР і заперечує, що боротьба за зближення і дружбу з СРСР – найкращий шлях боротьби за свободу кожного народу, є націоналістом, лжепатріотом і агентом імперіалізму* (Радянська освіта, 24.06.1950).

Для мови періодики 30-50-х рр. характерні заперечні конструкції, яких не було в мові публіцистичного стилю попередніх років. Закріплені в мовній свідомості негативнооцінні слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають виключно позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року по області нараховувалось 227 осередків **войовничих безбожників**, в яких було 7112 членів* (Більшовицька правда, 29.12.1938); *Районні організації безбожників діяльно готуються провести **антиріздвяну** кампанію* (Більшовицька правда, 29.12.1938); ***Антинаціоналістичний рух, започаткований партією Леніна, неодмінно призведе до перемоги комунізму*** (Зоря, 3.04.1941). Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси **без-, анти-** і под., сама по собі містила негативну оцінку, але в контекстуальному оформленні набувала протилежної – позитивної оцінки, що й закріплювалася в масовій свідомості суспільства, напр.: *Важливим завданням є також зміцнення існуючих осередків, а на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, де немає таких осередків, треба організувати їх, пам'ятаючи, що осередок **безбожників** є вирішальною ланкою в **антирелігійній** роботі* (Більшовицька правда, 20.10.1938). Гаслом періодичних видань і самої доби був вислів: *Ми бачимо, як росте нове людство. «Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над*

природою: воно само буде владарем природи» (Більшовицька правда, 6.10.1938).

У 30-50-ті рр. ХХ ст. через посередництво періодичних видань до активного вжитку увійшли виразно негативно конотовані слова та словосполучення *куркуль*, *буржуазний націоналіст*, *ворог народу*, *класовий ворог*, *дрібнобуржуазні елементи*, напр.: ***Вороги народу, буржуазно-націоналістичні наймити фашизму*** намагалися подати Котляревського лише, як «дворянсько-поміщицького письменника», заперечували зв'язки творчості Котляревського з народом (Радянська освіта, 9.06. 1954); ***Класові вороги – троцькісти і буржуазні націоналісти*** намагалися відірвати трудящі маси від культурної спадщини, всіляко компрометуючи класиків літератури, наклеюючи їм ярлики «дворян», «буржуїв» і одбивали охоту читати їх творчість (Більшовицька правда, 18.10.1938).

Як зазначає Л. Т. Масенко, до колективізації слово *куркуль*, хоча й існувало, вживалося рідко й не мало негативних конотацій. Воно було синонімом до слова *хазяїн* (Масенко Л. Слово *куркуль* в історико-етимологічному та соціально-політичному аспектах // Українська мова. – 2015. – №2. – С. 27).

Негативну оцінку висловлень *вороги народу*, *буржуазні націоналісти* тощо підсилювало контекстне оточення – епітети, порівняння й метафоричні конструкції: ***Троцькістсько-бухарська банда і націоналістична наволоч*** хотіла розчленувати Радянський союз. *Як хижі звіри ділять здобич, так і вони в уяві своїй краjali на шматки карту СРСР, торгували нашою батьківщиною на міжнародному ярмарку, готуючи імперіалістське фашистське ярмо трудящим країни рад. Але не вдалась підла і жалюгідна мрія! Радянська розвідка, очолювана сталінським паркомом товаришем Єжовим, зупинила бандитську руку цих скажених собак. З усіх кінців нашої планети несеться великий народний клич: – ***Знищити ворогів народу, смерть ворогам!*** (Більшовицька правда, 20.10.1938); ***Буржуазні націоналісти*** як розтлителі радянської свідомості будували свої підступні плани (Радянська освіта, 2.04.1950).*

Як позитивнооцінні функціонували іменники *партія*, *комуніст*, *НКВС*, *пролетаріат*, які виразно контрастували в тексті з «ворогами народу», напр.: ***Славні органи НКВС***,

очолювані Сталінським наркомом тов. Єжовим, розстроючили осині гнізда шкідників. Але заспокоюватись неможна. Треба і надалі продовжувати роботу по викорчовуванню решток цих ворогів народу в органах юстиції, наполегливо працювати над ліквідацією наслідків шкідництва (Більшовицька правда, 20.10.1938)

Активно вживаними і виключно позитивно маркованими були прикметники *сталінський, ленінський, комуністичний, більшовицький*, які значно розширили лексико-синтаксичну сполучуваність, напр.: *Колгоспники артілі Тельмана збирають золотий сталінський врожай* (Більшовик Запоріжжя, 18.07. 1938).

Для посилення позитивної оцінки та її кращого закріплення в масовій свідомості періодичні видання поширювали комуністичну ідеологію у формі прислів'їв та приказок: *Людина була маленька й худа, - Ленін її розправив і поставив* (Комуніст Буковини. 22.01.1941). *Шлях Леніна Сталін продовжує; Ленінське слово – гарячіше сонця* (Більшовицька правда, 1.01.1941). *Ленінський заповіт облетів увесь світ. Ленінський заповіт на тисячу літ* (Комуніст Буковини, 1.01.1941).

У часи Другої світової війни періодичні видання виконували функцію піднесення духу народу, утверджували віру в перемогу, що позначилося на активізації і відчутній кількісній перевазі позитивнооцінних абстрактних іменників – назв людських якостей захисників Батьківщини, розширилися й відповідні синонімічні ряди: *відвага, мужність, героїзм, войовничість, завзяття, стійкість, хоробрість, доблесть, непоборність, сміливість, спритність, незламність, безстрашність, ініціативність, витриманість, впертість, терплячість, самовідданість* тощо. Експресивність посилювали засоби градації та антитези, напр.: ***Витримка, відважність, мужність, самовідданість і незламність наших воїнів, загартована в боях, керована талановитими генералами, озброєна найпередовішою стратегією і тактикою Червона Армія громить підлих загарбників і вже близько той час, коли вся наша священна радянська земля буде звільнена від німецьких окупантів*** (Південна правда, 22.06.1944).

Реалії війни відбивалися на сторінках преси через вживання виразно негативно конотованих слів та словосполучень

на позначення гітлерівських військ і жорстоких подій того часу: *фашизм, німецькі окупанти, окупація, смерть, муки, знищення, загарбництво* тощо. Їхню оцінність посилювали метафори, епітети тощо: **Фашизм – це терористична політика капіталістів і поміщиків проти робітників, селян і трудової інтелігенції. Фашизм – це загарбницька війна** (Зоря, 15.09.1943); *Кипучою самовідданою працею і невичерпною енергією по відбудуванню своїх підприємств, разом з усім радянським народом, разом з братами фронтовиками, допоможемо їм добити фашистського звіра в його лігві і встановити прапор перемоги над Берліном* (Наддніпряньська правда, 16.01.1945); **Гітлерівські бандити намагались насадити кріпосницькі порядки на нашій вільній Україні. Не вийшло!** (Наддніпряньська правда, 10.02.1945).

Гасла про боротьбу з фашизмом були поширені в мові періодики ще в 30-ті рр. Проте тоді фашизмом називали національно-визвольний рух всередині України і слово *фашизм* було синонімом до словосполучення *буржуазні націоналісти*, напр.: **Фашизм – найлютіший ворог свободи і незалежності народів. Мобілізуймо всі сили на боротьбу з буржуазними націоналістами!** (Більшовицька правда, 5.11.1938). **Фашизм – це терористична політика капіталістів і поміщиків проти робітників, селян і трудової інтелігенції. Фашизм – це загарбницька війна з партією і Сталіном** (Більшовицька правда, 25.11.1938). Періодичні видання, використовуючи широкий інформаційний простір, поширювали звернення про єдиний, на погляд влади, можливий шлях народу в умовах бездержавності. Викорінювалися із свідомості усі людські якості, які формували особистість. Мета тоталітарного режиму – будь-якими засобами створити «народні маси», колективні організації, якими було легко керувати. На сторінках преси рясніли гасла, які декларували необхідність працювати на благо не народу, а держави: *Дамо дво-тритежневий зоробіток в позику нашій державі! Ще більше зміцнимо могутність нашої батьківщини, поможимо перемоги соціалізму!* (Більшовик Запоріжжя, 4.07.1938); *Сталінський врожай зібрати по-сталінському* (Більшовицька правда, 18.07.1939).

Типовими для мови того часу були спонукальні і наказові конструкції без уточнювальних звертань: *Зламаймо глитайський опір, виконаймо хлібозаготівельний плян!* (Більшовицька правда, 14.11.1932); *Виконуйте накази Сталіна і партії – це те, що приведе нас до світлого майбутнього!* (Зоря, 3.06.1938); *Повернемо державі хліб будь-якою ціною, пущений рукою куркуля, саботажника хлібозаготівель в полову, солому!* (Більшовицька правда, 9.12.1932). У таких зверненнях частовживаними були слова з семантикою знищення: *Без пощади винищимо до останку саботаж ще жорстокішими репресіями до куркульні та її покровителів!* (Більшовицька правда, 27.12.1932). Активно послуговувалися лексемами *бити, репресії, ліквідувати, знищити*, що закарбовувало в масовій свідомості людей пригніченість, страх, напр.: *Вкрай доб'ємо саботаж куркулів та їх агентів* (Більшовицька правда, 10.12.1932); *Били, б'єм, і будем бити! Червона армія непереможна!* (Більшовицька правда, 6.10.1938). В інших висловлюваннях ствердно декларувалася невідворотність досягнення поставленої мети: *Справа всіх прогресивних більшовиків світу і передового людства переможе!* (Зоря, 15.07.1938).

Газета «Діло», що виходила у Львові до 1939 року твердила, що український рух був поширений на всій території України і його жорстоко придушували: *У Донбасі доводиться ліквідувати секретарів комсомольських організацій, зліквідовано вже без суду виявлених за рік «націоналістичних ворогів народу»* (Діло, 12.01.1939). Незважаючи ні на що, це видання завжди в усьому знаходило позитивні моменти, що досягалося вживанням контрастних мовних одиниць в одному синтаксичному цілому, напр.: *Та в цих ліквідаціях є те, що йде на добро українському народові, українському національному рухові, бо свідчить воно, що все ж не завмирає там цей рух, що він захоплює собою людей, українців походженням, навіть на високих посадах* (Діло, 14.01.1939).

Парцельовані складні синтаксичні конструкції були оптимальним засобом оформлення імперативів, у яких утверджувалася невідворотність кари для кожного, хто чинитиме навіть найменший опір системі: *За розкрадання колгоспного хліба – до розстрілу. В с. Вікторівка виїзна сесія облсуду*

засудила до розстрілу куркульку Григоренку Марину за систематичне розкрадання хліба з колгоспних ланів (Більшовицька правда, 1.09.1932).

Як різкий контраст на тлі семантики суцільного знищення виступали позитивно конотовані засоби. Частовживані в мові тодішньої преси епітети до слів *партія* і *Сталін* – прикметники *рідний*, *любимий*. Їх оцінна семантика увиразнювалася анафорами з формотворчою, стверджувальною часткою *хай* в імперативному оформленні означено-особових парцельованих речень: *Високо піднесімо продуктивність соціалістичної праці! Хай живе наша рідна комуністична партія, яка веде нас від перемоги до перемоги! Хай живе організатор перемог соціалізму, творець конституції, всіма палколюбимий, великий вождь народів, рідний товариш Сталін!* (Більшовицька правда, 6.10.1938).

Інший погляд на процеси в підрадянській Україні висловлювали газети «Буковина» та «Діло», які виходили в Західній Україні, на територіях, які до 1939 року були під владою Польщі та Чехословаччини. Стиль цих видань був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два протилежні за характером оцінки періоди – до і після 30-х рр. XX ст. Найбільшими цінностями цієї частини України традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Слова *бити*, *знищити*, *викорінити*, *репресії*, *смерть* (суті комуністичного режиму) контрастують з номінаціями *спокій*, *мир*, *любов*, *віра*, *світло*, *добро*, напр.: *«На землі **спокій**, **мир**, **любов**, а серед людей вдоволення». Ось ідеал людини-християнина, щоб на землі запанував спокій та щоб усі були вдоволені* (Діло, 7.01.1939); *Різдво Христове несе нам **віру** в **світло** і **добро** і є найбільшим в році святом в противенстві до Московщини* (Діло, 7.01.1939).

Позитивна оцінка в семантиці мовних засобів суттєво переважала над негативною. Це стосується, наприклад, дієслів із семантикою результативності. У цих виданнях *народ росте*, *живе*, *набирає сили*, *розвивається*, напр.: *І як казкові богатирі, що набиралися сили, варт їм доторкнутися до землі, набирає*

сили росте, розвивається українській нарід, доторкнувшись до власної культури, до власної історії (Діло, 14.01.1939).

Невід'ємний контекстуальний атрибут лексеми *народ* – *рідна мова: Все населення Карпатської України хоче, щоб українська мова була мовою навчання!* (Діло, 31.01.1939). Саме в мові газет західної частини України стверджувалося, що важливою умовою розвитку народу є впровадження самотутньої української мови в школі, напр.: *Плекаймо самотутні прикмети нашої мови – те, що вирізняє її з інших мов світу!* (Буковина, 31.01.1939). Порівняймо твердження в газеті «Закарпатська правда» – чотири роки по тому: *Учителі недооцінюють не тільки навчальне, а й виховне значення співставлення явищ української та російської мов, пошуки їх зближення* (Закарпатська правда, 10.02.1953). На Західній Україні до 1939 року продовжували наполягати на створенні граматик, які б допомогли утвердити єдиний літературний стандарт: *Безперечно, що важкі діалектні умови і відсутність граматик є однією з причин поширення різних варіантів однієї мови, а також низької успішності в деяких закарпатських школах* (Діло, 10.02.1939).

Дії радянської влади оцінювали як «червоний терор» проти українського народу: *На кожному кроці управління державної безпеки, що все бачить, все чує, все знає, застосовує нечуваний у світі червоний терор, суд, який знає тільки один спосіб кари – розстріл* (Діло, 14.01.1939); *В позиції, які слід записати, саме проти позицій про ліквідації, про терор згори. Це пропозиції про терор знизу. Знаємо, що їх значно більше, але далеко не всі попадають на сторінки газет.* (Діло, 14.01.1939). Синонімами до слова *терор* виступали *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в тексті утворювали синонімічні ряди і посилювали негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшений розгром, руйнація, винищення усього українського за другу половину року 1937 по виявленні націоналістичного сепаратизму в лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі?* (Діло, 14.01.1939).

Оптимізм видань і Східної Галичини і радянської України був кардинально протилежним: віра в національне, духовне відродження, розвиток власної держави і переконання в

знищенні всього, що заважало утверджуватися тоталітарній системі. Владу в газетах «Діло», «Буковина» називали *окупантами, московськими загарбниками, окупантською експозитурою*, напр.: *Отже: цілком нова верхівка окупантської експозитури на совітській Україні: все попереднє змінено як таке, що не могло собі дати ради в боротьбі з українським національним рухом, або хоч трошки заплямоване підозрінням у співчутті, прихильності чи потуранні йому* (Діло, 14.01. 1939). Діяльність радянської влади оцінювалася як *злочинна і нелюдська*, напр.: *Дальший період – 1932-33 років. Це той період, коли формувалися найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі, які поставили собі більшовики – винищити голодом Україну* (Буковина, 23.02. 1938).

Зі сторінок преси українці дізнавалися про викорінювання з свідомості народу в радянській Україні національних постатей, переписування власної історії. Такі відомості подавали у формі риторичних запитань, приказок, які в парцельованих конструкціях виразно актуалізували зміст висловлюваного, напр.: *Коли ми пригадаємо, що будівання пам'ятника Шевченкові у Києві затримали з 1936 р., коли за останніх два роки нічого не чути було про видання його творів, коли за останніх декілька років не випадало занадто згадувати про нього, окрім роковин смерти й народження, коли за всього часу окупації випущено тільки одну фільму, присвячену його пам'яті?* (Діло, 14.01.1939); *А історія України? Чи не загоняли туди, куди Макар телят не загоняє тих, які читали історію Грушевського чи Яворського?! А чи з доброї волі вони змушені забувати своє минуле? Але їх тримають невмируща сила української національної ідеї всередині й те, що слова Україна, український відмінюють тепер в мовах цілого світу. Українці – народ вільний і сильний* (Діло, 14.01.1939). Оптимістичні настрої прочитувалися у стверджувальних дієслівних конструкціях, епітетах із семантикою життя: *невмирущий, вільний, сильний*. Після приєднання Східної Галичини до СРСР змінилася риторика і цих видань.

Мова періодичних видань у руках тоталітарного режиму була інструментом формування масової свідомості широкого загалу, свідомості, в яку вкорінювався страх і в якій не було

місяця духовним цінностям, національним ідеалам. Активізація негативнооцінного потенціалу мови програмувала відповідні тенденції в суспільстві. Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

Валентина Красавіна

ВІД МАЙДАНУ ДО МАЙДАНУ

Мова – це своєрідний музей історії певного народу, в якому зберігається його історична пам'ять, закодована у власних і загальних назвах, фразеологізмах тощо. Кожна епоха залишила в нашій мові словесні знаки, що виструнчуються на часовій вісі, зберігаючи у своїй внутрішній формі цілі згустки подій, людських взаємин, етапи культурного поступу нації. *Київська Русь, козак, Запорозька Січ, Руїна, гайдамака, січові стрільці, УПА, хрущовська відлига, Народний Рух ...*

Буремні події початку ХХІ століття – *Помаранчева революція* (2004 р.), *Революція гідності* (2013-2014 рр.), – ставши вже історією, збережуться в пам'яті багатьох поколінь не лише завдяки підручникам, переказам, легендам, літературним творам, а й як «мовні артефакти». Кожна із цих назв пов'язана зі словом *майдан*. Бо саме воно входить до назви центральної площі Києва, де ці події відбувалися найактивніше, – *Майдану Незалежності*, або *Майдану*. За часи історії незалежної України слово *майдан* переросло в символ, увійшло до складу неологем *Євромайдан*, *євромайданівець*, *автомайдан*. За визначенням онлайн-словника неологізмів та сленгу сучасної української мови «Мислово» номінація *Євромайдан* стала словом 2013 року. У Польщі «*Gazeta Polska*» назвала Людиною 2014 року весь *Майдан*.

Чи позначилася активність слова *майдан* на розвитку його семантики?

Словники тлумачать слово *майдан* так: 1) велике незабудоване місце в селі або місті; базарна площа; 2) те саме, що майданчик; 3) діал. лісова галявина; 4) діал. смолярня; 5) археол. стародавня могила, розкопана згори (ВТССУМ, 504). Перші